

**ОСОБЛИВОСТІ ВВЕДЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ХІМІЧНИХ ПОТУЖНОСТЕЙ
«ВЕЛИКОЇ ХІМІЇ» В УРСР (1960 – 1970)**

В даній статті аналізуються особливості введення і розширення хімічних потужностей УРСР в 1960 – 1970 рр. На основі архівних матеріалів розкривається процес здійснення великої програми будівництва та реконструкції підприємств «великої хімії» в республіці.

Ключові слова: хімізація, мінеральні добрива, фосфати, калійні добрива, азотні добрива, УРСР, вапнякове борошно, гіпсові матеріали, полімерні матеріали.

Сучасна українська хімічна промисловість представлена різноманітними заводами, підприємствами які виробляють як мінеральні добрива так й інші хімічні продукти. Мінеральні добрива і аміак довгий час були одними із стратегічних експортних продуктів України. В Україні, як відомо, працює вісім великих виробників добрив, шість із яких спеціалізуються на азотних добривах і є основою експортного і виробничого потенціалу України. Як відомо, Україна – один із провідних експортерів азотних мінеральних добрив у світі. Наша країна експортує мінеральні добрива до 70 країн світу. Основними покупцями є Індія, Бразилія, Туреччина, Мексика, Пакистан, Нігерія. При цьому перелік основних покупців динамічно змінюється не тільки щорічно, але і щомісячно.

Зараз щомісячно Україна експортує в середньому 290 – 300 тис. т карбаміду і близько 78 – 80 тис. т аміачної сировини. Це головні експортні продукти. Окрім того, українські підприємства вивозять кожний місяць до 38 – 39 тис. т сульфату амонію. Але необхідно зауважити, що українська хімічна промисловість залишилась Україні у спадщину від самодостатнього хімічного комплексу Радянського Союзу, і саме з 1960-х рр. розпочинається розширення і введення в дію нових хімічних потужностей, що є основою сучасного хімічного виробництва України, чим і зумовлена актуальність даної теми дослідження.

В історіографії робилися спроби проаналізувати процес модернізації хімічної промисловості в Україні, а саме у працях О. Несторенко [1], Ю. А. Башмакова [2], та ін., але ще за часів існування Радянського Союзу, тому багато аспектів залишилися поза увагою і потребують подальшої розробки. Метою статті є визначити особливості введення та розширення хімічних потужностей УРСР в 1960 – 1970 рр. Об'єктом вивчення є хімізація сільського господарства України в 1950-х – 1980-ті рр., предметом – процес розширення хімічних потужностей «великої хімії» УРСР в зазначений період.

Відповідно до планів прискореного розвитку хімічної індустрії в Українській РСР уже на початку 1960-х років великих масштабів набула реконструкція діючих хімічних підприємств, а також будівництво нових. Лише протягом 1959 – 1965 рр. передбачалося реконструювати і значно розширити близько 47 діючих та збудувати 17 нових хімічних підприємств [1, 157].

Грандіозні плани по розбудові «великої хімії» вимагали значних капіталовкладень. В загальному обсязі капітальних вкладень хімічної промисловості СРСР частка промислових будов хімії, розташованих на території України, була значною та складала приблизно 13 – 16 % від усіх капітальних вкладень в хімічну індустрію СРСР [3, 11].

Лише на 1959 – 1965 рр. відповідно до розрахунків контрольних цифр семирічного плану обсяг капіталовкладень в хімічну промисловість республіки становив 1197 млн. руб. [2, 30]. Фактичне ж виконання обсягів змушувало підвищувати виділення коштів. Лише за сім років на розвиток хімічної промисловості УРСР було затрачено 1, 34 млрд. руб., тобто 16, 3 % від вкладень в хімічну промисловість СРСР. Всього на капітальне будівництво в хімічній промисловості України лише у першій половині 1960-х рр. було спрямовано в півтора рази більше коштів, ніж за попередні 40 років [4, 122].

Протягом 1960 – 1970-х рр. основні промислово-виробничі фонди хімічної промисловості збільшилися в шість разів. За темпами нарощування виробничих фондів у республіці хімічна промисловість займала перше місце, випереджаючи такі галузі як електроенергетика, чорна металургія, машинобудування [5, 142].

У хімічній промисловості виробництво було в основному комплексним та комбін ованим, де з одного виду сировини отримували багато різних видів продукції. Тому наприкінці 1950-х рр. було взято курс на розширення діючих хімічних підприємств на основі концентрації,

спеціалізації та комбінування виробництва. З цією метою значна увага приділялася проведенню реконструкції хімічних комбінатів та заводів, які раніше орієнтувалися на випуск мінеральних добрив [6, 7].

На початку 1959 р. було завершено будівництво першої черги Лисичанського (пізніше – Северодонецький) хімічного комбінату, будівництво якого тривало ще з 1938 р. До його складу, крім виробництва аміаку, слабкої азотної кислоти та аміачної селітри, увійшли цехи по виробництву метанолу, спиртів, формаліну, цех каталізаторів. Разом з виробничими цехами було побудовано велику ТЕЦ, ремонтно-механічний завод, об'єкти водо- та енергопостачання. Лише з 1958 р. по 1965 р. обсяг валової продукції комбінату збільшився в 5, 5 рази, а випуск азотних добрив – в 4 рази [3, 25]. Відкриття в 50-х рр. багатючих газових родовищ та будівництво мережі магістральних газогонів дали можливість на Северодонецькому хімічному комбінаті замість дорогого металургійного коксу використовувати в якості сировини природний газ, що значно спростило технологічні процеси [7, 3]. Усі виробничі цехи Северодонецького хімічного комбінату були об'єднані в 4 заводи: синтезу аміаку та спиртів (крім аміаку отримувався метанол та формалін, які застосовувалися у промисловості синтетичних смол та пластмас), мінеральних добрив (вироблялася азотна кислота, аміачна селітра), пластичних мас (виробництво ацетилену, поліамідних смол) та синтетичних мономерів. Тут було організоване та освоєно виробництво різних видів мономерної сировини, полімерних смол. На Лисичанському хімічному комбінаті вперше в СРСР було організовано багатотоннажне виробництво ацетилену (цінної хімічної сировини для виготовлення і виробництва таких органічних продуктів, з яких отримували пластичні маси, синтетичні волокна, лаки та різні матеріали для сільськогосподарського виробництва) з природного газу за новою методикою [8, 19].

Протягом 1959 – 1965 рр. на Рубіжанському хімічному комбінаті було побудовано цехи по виробництву барвників та напівпровідників для їх виробництва. В 1962 р. запрацював перший в СРСР промисловий цех по виробництву барвників для хімічних волокон (13 марок). Протягом 1963 – 1965 рр. були введені в дію три комплекси цехів кубових барвників, завдяки чому вдалося збільшити випуск цієї продукції у порівнянні з 1958 р. в 2, 5 рази, а кількість марок барвників збільшилася з 68 до 97, а в 1970 р. тут випускали вже 180 марок [9, 157].

На Горлівському азототуковому заводі (з 1966 р. Горлівський хімічний комбінат) було також реконструйовано та введено в роботу нові цехи. В 1961 р. було введено в експлуатацію газогін для передачі на завод коксового газу з Ясинівського коксохімзаводу, що дозволило завантажити на 100 % потужності по виробництву аміаку. Обсяг продукції комбінату в 1965 р. у порівнянні з 1958 р. збільшився більше ніж в 2 рази, а виробництво азотних добрив – в 1, 6 рази [3, 32].

Дніпродзержинський азототуковий завод (з 1965 р. хімічний комбінат) розширив випуск аміаку, азотної кислоти, аміачної селітри, сірчаної кислоти та ряду інших продуктів. У 1965 р. виробництво продукції на комбінаті майже вдвічі перевищило рівень 1958 р., випуск азотних добрив зріс за ці роки також в 2 рази. Проводилася робота по впровадженню нових технологічних процесів та автоматизації виробництва. Так, у дослідному цеху комбінату була розроблена технологія різних варіантів отримання нітрофоски – складного добрива, що містило азот, фосфор та калій. У 1967 р. на комбінаті було введено в експлуатацію виробництво каустіку, а в 1970 р. були створені потужності по виробництву ацетилену з природного газу та її переробці в хлористий вініл – вихідний продукт для виробництва пластмас. У 1970-х рр. було налагоджено виробництво полістиролу й на Дніпродзержинському хімічному комбінаті [9, 142].

Для забезпечення господарств азотними добривами в 1962 р. було розпочато будівництво заводу азотних добрив в м. Черкаси. Завод аміачних добрив та завод іонообмінних смол, який будувався в Черкасах, були об'єднані в одне підприємство – Черкаський хімічний комбінат. Інший завод по випуску аміачної води почали споруджувати в Рівному [3, 37].

На Вінницькому хімічному комбінаті були введені в дію цехи ортофосфатної кислоти – цінного продукту, який використовувався для виплавки природної сірки та виробництва миючих засобів. Сірчано-кислотний цех на Вінницькому хімічному комбінаті був одним з найбільших в СРСР. Тут вперше почали випускати добрива із додаванням мікроелементів, які сприяли кращій врожайності, ніж простий суперфосфат. Для покращення фізичних якостей

.....
почали випускати суперфосфат гранульований, рентабельність виробництва якого була значно вищою [10, 24].

Суперфосфатний цех Костянтинівського хімічного заводу – одного з найстаріших хімічних заводів на Україні – після реконструкції став найпотужнішим цехом в республіці. Завод став найбільшим в республіці виробником сірчаної кислоти [3, 43].

Протягом 1960-х рр. Сумський хімічний комбінат, побудований ще в 1954 р., було оснащено високопродуктивним обладнанням, завдяки чому сірчаноокислотний цех став найпотужнішим в УРСР. У 1964 р. тут було побудовано перший в СРСР великотоннажний цех по виробництву цінного продукту – пігментного двоокису титану – який використовувався суперфосфатними та сірчаноокислотними цехами в якості сировини. На комбінаті було запущено виробництво хімічних реактивів. Підприємство спеціалізувалося й на виробництві суперфосфатних добрив.

Була проведена реконструкція Калуського калійного комбінату (об'єднаний з Калуським хіміко-металургійним комбінатом). Збільшення виробничих потужностей комбінату відбувалося в основному за рахунок відновлення та введення в експлуатацію нових об'єктів. Значну роль у збільшенні випуску мінеральних добрив за семирічку зіграла заміна застарілого обладнання новим, модернізація існуючого обладнання та удосконалення в технологічній схемі хімічної фабрики. Комбінат за період 1959 – 1965 рр. виробив калійних добрив на 27, 8 % більше, ніж було намічено контрольними цифрами, а семирічний план по випуску мінеральних добрив був виконаний на 107%. Тут було організовано багатотоннажний випуск полівінілхлоридної смоли та сополімерів. У 1975 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті на базі етилену, що поставлявся з Угорщини, було запущено виробництво хлористого вінілу та поліхлорвінілової смоли на його основі – цим на Україні було закладено основи синтезу полімерів з нафтохімічної сировини [9, 112].

Було значно розширено та реконструйовано Роздольський гірничо-хімічний комбінат, введений в експлуатацію в 1958 р. Застосування нового методу збагачення сірчаної руди дозволив довести вміст сірки в концентраті до 75 %. Вперше у світовій практиці в СРСР була науково доведена та впроваджена у виробництво нова теорія збагачення сірчаних руд. Науково розроблена технологічна схема виробництва сірки в країні, впроваджена на Роздольському гірничохімічному комбінаті, отримала застосування не лише в СРСР, але й закордоном. На комбінаті також був розроблений технологічний процес очищення сірки хімічним методом із застосуванням хлористого алюмінію, що дозволило наблизити якість сірки до кращих світових стандартів. Створювалися в республіці й виробничі потужності спеціалізованих підприємств, завдяки чому було сформовано структуру хімічної промисловості.

Протягом 1960-х рр. в Україні було організовано багатотоннажне виробництво синтетичних смол та пластмас, потужністю в 25, 0 тис. т. на рік.

Вперше в СРСР в Україні в 1959 р. було розпочато будівництво заводу склопластиків в м. Северодонецьк – найбільшого в Європі. Завод виробляв продукцію для шахтного, житлового будівництва. Однак основне технологічне обладнання заводу було внесено в робочі проекти цехів без попереднього опробування в експериментальних умовах, до цього додавалася невідповідність галузей народного господарства до застосування склопластиків [11, 2].

В 1961 р. в Донецьку було побудовано новий завод для виробництва полімеризованих синтетичних смол. У цьому ж році почалося будівництво найбільшого в республіці Броварського заводу порошкової металургії та в його складі цеху по переробці пластмас, виділеного на початку 1966 р. у самостійне підприємство – Броварський завод «Пластмас».

У 1961 р. почалось спорудження, а у 1970 р. в Україні було введено найбільший в СРСР Сокальський завод віскозного штапельного волокна, продукція якого до того часу вироблялася в незначній кількості. З пуском лише першої черги заводу питома вага віскозних штапельних волокон, що вироблялися в Україні, від загального обсягу виробництва їх в СРСР склала в 1973 р. 10, 5 % [9, 116].

На Київському комбінаті хімічного волокна в 1965 р. було завершено будівництво та введено в експлуатацію виробництво штапельного волокна. В 1966 р. введенням в дію виробництва капролактаму були в основному завершені роботи по реконструкції Київського комбінату [3, 84].

У період 1959 – 1965 рр. в республіці була створена основа для розвитку гумової промисловості та база її подальшого розвитку.

Дніпропетровський шинний завод – один з гігантів «великої хімії» України – було введено в дію в 1961 р. Складно проходили будівельні роботи, на що вказував завідуючий відділом важкої промисловості ЦК КПУ О.О. Бурмістров. Через відсутність технічної документації будівельний трест не розпочав будівництво головного виробничого корпусу та додаткових цехів заводу, а міністерство хімічної промисловості СРСР не замовило виготовлення технологічного устаткування для заводу. Лише після відвідин заводу Першим секретарем ЦК КПРС М. С. Хрущовим справи на будівництві покращилися, а необхідне обладнання було вирішено закупити за кордоном [12, 278].

За період 1959 – 1965 рр. було покращено роботу підприємств шиноремонтної промисловості. Було розгорнуто будівництво мережі шиноремонтних заводів потужністю 30, 80, 200 тис. ремонтів на рік. Протягом лише цього періоду було побудовано 12 нових цехів та заводів в Дніпропетровську, Броварах, Одесі, Сімферополі, Лисичанську та інших містах [3, 134].

Відбувалася розбудова потужностей по виробництву хімічних реактивів. Донецький завод хімічних реактивів був першим підприємством, що організувало великотоннажне виробництво хімічних реактивів. Шосткінський завод хімічних реактивів збільшив асортимент продукції до 680 найменувань (на 1958 р. – 150 найменувань), а обсяг валової та товарної продукції протягом 1960-х рр. зріс в 3 рази.

Черкаський завод хімічних реактивів був організований на базі існуючого заводу натурального каучуку з 1953 р. Львівський завод заказних хімреактивів та аналітичних фільтрів був організований в 1961 р. на базі раніше існуючої фасовочної фабрики.

На Харківському заводі хімічних реактивів в результаті реконструкції випуск продукції збільшився в 2, 5 рази. Було освоєно більше 900 найменувань нових реактивів, у тому числі вихідних напівпродуктів для синтезу нових полімерів [9, 253].

У цілому протягом 1960 – 1970-х рр. хімічна промисловість УРСР була піддана значній модернізації, було створено нові важливі підгалузі. Лише такі гіганти хімічної індустрії, як Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський та Чернігівський заводи хімічного волокна, у 1960-ті рр. давали п'яту частину валової продукції хімічної промисловості України. В Україні в цей період було побудовано та введено в дію більше 320 виробничих комплексів [4, 122].

Таким чином, у результаті здійснення великої програми будівництва та реконструкції підприємств «великої хімії» в республіці постійно зростали потужності по виробництву основних видів продукції хімічної промисловості, завдяки чому в хімічній промисловості України відбулися не лише кількісні, але й якісні зміни як в самій структурі галузі, так і в структурі продукції, що почала випускатися. Протягом 1961 – 1985 рр. було введено виробничих потужностей по виробництву за рік: мінеральних добрив – на 21, 8 млн. т., хімічних волокон – 160 тис. т., синтетичних смол і пластмас – 670, 9 тис. т.

У ході розбудови потужностей «великої хімії» змінилася «географія» хімічної промисловості України: поряд з Донецько-Придніпровським промисловим районом було створено новий великий центр хімічної індустрії на базі мінеральних та нафтових родовищ Прикарпаття. Провідна роль все ж належала Донецько-Придніпровському. Саме тут були зосереджені основні обсяги виробництва азотних та фосфорних добрив, пластмас та синтетичних матеріалів, сірчаної кислоти, каустичної та кальцинованої соди. У Південно-західному районі поряд з мінеральними добривами (у тому числі й калійними), вироблялися хімічні волокна, каустична сода, пластмаси, хімічні засоби захисту рослин. У Південному районі (Одеський та Сакський хімічні комбінати) переважало виробництво мінеральних добрив

Було освоєно виробництво багатьох нових видів синтетичних смолі пластмас, висококонцентрованих мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин, синтетичних волокон, барвників, миючих засобів. На підприємствах «великої хімії» широкого застосування набув природний газ як сировина для виготовлення різноманітної продукції, в результаті використання чого було досягнуто здешевлення виробництва ряду продуктів. На ряді підприємств хімічної промисловості були впроваджені нові технологічні процеси.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народне господарство Української РСР у семиріччі. Сучасний стан та перспективи розвитку / Під ред. О. Несторенко. – К. : Вид. Академії Наук УРСР, 1960. – 519 с.

2. Башмаков Ю. А. Развитие строительства химических предприятий на Украине // Экономика Радянської України. – 1964. – № 5. – С. 30 – 33.
3. Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти / Под ред. Г. И. Вилесова, А. И. Рукавишника. – К. : УкрНИИТИ, 1967 – 146 с.
4. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
5. Экономика Советской Украины 1945 – 1975 / Ред. А. С. Емельянов. – К. : Высшая школа, 1975. – 407 с.
6. Герасимчук Я. И. Совершенствование планирования на химических предприятиях. Стенограмма лекции, прочитанной в лектории для студентов аппарата министерства химической промышленности УССР, 9 апреля 1966 г. – К. : Знание, 1966. – 19 с.
7. Вилесов Г. И. Повышать технический уровень химической промышленности Луганского совнархоза // Химическая промышленность. – 1959. – № 6. – С. 1 – 6.
8. Гогин В. Ф. Рост выпуска минеральных удобрений – основа химизации сельскохозяйственного производства // Ускоренное развитие химической промышленности – ударный фронт коммунистического строительства. Тезисы докладов научно-теоретической конференции (ноябрь 1964 г.) – Луганск. – 1964. – С. 17 – 20.
9. Развитие химической технологии на Украине. – В 2-х т. – Т. 2. Химическая технология органических веществ / Под ред. Л. П. Кругляка, Э. Е. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1976. – 354 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 744. Экономический обзор итогов работы промышленных предприятий Министерства химической промышленности за 1966 год, 1966. – 286 с. арк. 30.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 1926. Доповідна записка про роботу Северодонецького заводу склопластиків та інформація міністерства хімічної промисловості УРСР про хід соцзмагання за перший квартал 1966 р., 25. 04. 1966 – 16. 05. 1966. – 12 с.
12. ЦДАГО, Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4312. Документи ЦК КПСС, копії вихідного листа в ЦК КПСС, справки відділів ЦК КПУ, листи, інформації обкомів, горкомів, райкомів КПУ по питаннях роботи підприємств хімічної промисловості, 05. 01. 1956 – 13. 03. 1958. – 283 с.

Скрипник О.М. ОСОБЕННОСТИ ВВЕДЕНИЯ И РАСШИРЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ МОЩНОСТЕЙ «БОЛЬШОЙ ХИМИИ» В УССР(1960 - 1970)

В данной статье анализируются особенности введения и расширения химических мощностей УССР в 1960 - 1970 г. На основе архивных материалов раскрывается процесс осуществления большой программы строительства и реконструкции предприятий «большой химии» в республике.

Ключевые слова: химизация, минеральные удобрения, фосфаты, калийные удобрения, азотные удобрения, УССР, известняковая мука, гипсовые материалы, полимерные материалы.

Skrypnyk O.M. FEATURES OF INTRODUCTION AND EXPANSION OF CHEMICAL POWERS «LARGE CHEMISTRY» IN UKRAINE (1960 – 1970)

In the given article is analyzing the features of introduction and expansion of chemical powers of Ukraine are determined in 1960 – in 1970. On the basis of the archived materials the opens up process of realization of the large program of building and reconstruction of enterprises of «large chemistry» in a republic.

Key words: himizatsiya, mineral fertilizers, phosphates, potassium fertilizers, nitric fertilizers, Ukrainian SSR, limestone flour, gypseous materials, polymeric materials.

УДК 94(477.6)»195/198»:314

Ю.О. Ніколаєць

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ДОНБАСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х – НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано перебіг та результати демографічних процесів на Донбасі у другій половині 50-х – на початку 80-х років ХХ ст. Автор зупинився на висвітленні засобів закріплення населення на території регіону та наслідків збільшення рівня урбанізації.

Ключові слова: демографічний процес, демографічна подія, урбанізація, оргнабори, депортації.